

Др. Я. СТАНКЕВІЧ.

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАГА ЯЗЫКА

Выданьне аўтара.

ВІЛЬНЯ

1939

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАГА ЯЗЫКА.

Нутраной гісторыяй языка ё развой ягоных гукаў, морфолёгічных і сынтаксычных хормаў ды слоўніка. Да гісторыі вонкавай языка належыць пашырэнне ці звужэнне данага языковага прастору, мамэнт літаратурнасьці, напасьледак грамадзкае значэнне языка ў розныя поры гісторыі народу. У гэтым артыкуле будзе мова аб вонкавай гісторыі языка беларускага.

Вонкавая гісторыя кожнага языка балей альбо меней цесна звязана зь гісторыяй культурнай і палітычнай данага народу. Як пабачым ніжэй, гэта ў сту працэнтах адносіцца да вонкавае гісторыі языка беларускага.

Беларуская мова ў пару праславянскую.

Да свайго выдзяленьня ў вапрычоны язык беларуская мова была нарэччам языка праславянскага. Ужо тады яна мусіла займаць ладны прастор у паўднявой часьці цяперашняй Беларусі этнографічнай, даходзячы на поўначы найвышэй да Смаленска. Як выходзіць із старых асаблівасьцеў языковых, супольных у беларускага языка зь іншымі языкамі славянскімі¹⁾, беларускае нарэчча гранічыла ў пару праславянскую на паўдні з нарэччам украінскім, на паўднявым заходзе — із славенскім²⁾, на заходзе — з польскім, на паўночным заходзе — з кашубскім, а на паўночным усходзе — з расейскім. Ведама, што ўжываю назоваў пазьнейшых. Апрача таго ўжо ў гэную пару беларуская мова гранічыла на поўначы з нарэччамі балтыцкімі. Тыя самыя асаблівасьці языковыя, супольныя ў Беларусі із іншымі Славянамі, сьведчаць, што беларускі язык беспасярэдне выдзяліўся зь языка праславянскага, значыцца, што ня было пары прамежнай паміж праславянскай і беларускай³⁾.

¹⁾ Станкевіч Я., Месца беларускага языка сярод іншых славянскіх языкоў і час яго ўзьніку („Родная мова“ № 5, бач. 97—109).

²⁾ Супольна із славенскім беларускі язык мае пераход „л“ у „ў“ і такую важную асаблівасьць як аканьне, вылучнаім дваім супольную.

³⁾ Станкевіч Я., *ibid*, прыр. так-жа Нугер О., *Uwod do dejin jaz. čes.*, каторы паміж іншым кажа на бач. 80: „Відаць, што нельга языкі славянскія з нутраных якіх довадаў дзяліць на заходнеславянскія, паўднёваславянскія й усходнеславянскія. Навуковая клясыфікаца языкоў славянскіх здавалася іх вылічэнням і констатваньням старых супольных рысаў“

Пара гісторыі апычонага беларускага языка ад пачатку да XIII стаг.

Выдзяленне беларускага языка з праславянскага настала не пазней як у V стаг. па Хрысту¹⁾ Выдзяленне асобных языкоў славянскіх ішло побач із рассяленнем розных часьцеў Славян на балей або меней новых прасторах. Дзеля таго што жыццё новых народнасьцеў славянскіх было дэцэнтралізаванае, па якімсь часе настала іх дыфэрэнцыяца на асобныя плямёны з пачаткамі новых нарэччаў. У той час прастор беларускага языка зыходзіўся з прасторам займаным усімі беларускімі плямёнамі. Быў гэта прастор вялізарны. У IX – XV стаг. граніцы беларускага языка былі гэтакія: Мяжа з мовай польскай праходзіла крыху далей на заходзе як цяперака²⁾, а на ўсходзе цягнулася далёка за Аку, абыймаючы Арол, Курск, Калугу і ладную часць краю Разанскага. Басэйн ракі Акі займаў беларускія Вяцічы³⁾. Граніца зь языком украінскім праходзіла на паўдні ад Прыпяці. На паўднёвым усходзе ўвесь басэйн Дзясны быў заняты беларускімі Севяранамі⁴⁾.

На поўначы Беларусы (плямя Крывічы) займалі ўсю гісторычную Пскоўшчыну ўлучна з возерам Пскоўскім ды ладную часць Цьверскага княства⁵⁾.

¹⁾ Пыр. проф. Hujer, *ibid.*

²⁾ Цяперашняя граніца беларускага языка з польскім праходзіць ад вусьця р. Супрасьлі ў Нарву ў простым балей меней кірунку на паўдні (на паўдні Бельскага пав. ськіроўеца выразна на ўсход у кірунку Берасьця) і на поўнач. Глянё „Mapa dialektów białoruskich“ („Balticoslavica“ II, 399).

³⁾ Аб беларушчыне Вяцічаў і Крывічоў гл. мой артыкул „Беларускія плямёны і іхняе рассяленьне“ (Родная мова № 2, бач. 5-14 і № 3-4, бач. 49-59). Там-жа паказана літаратура. У гэным артыкуле я ўважаю, што Вяцічы й Радзімічы на свае гісторычныя сялібы прыйшлі із заходняга прастору беларускага. Такі пагляд быў выкліканы станам веданьня аб беларускіх дыялектах у часе пісаньня артыкулу (1925 г.), пайменна, як Карскі, так і Маскоўская Дыялектная Комісія азначалі беларускі дыялект у Чарнігаўшчыне як дысыміляцыйны (вымова ва да, ныга і пад.). Гэтым парадкам недысыміляцыйнае аканьне вяціцкае (вымова ва да, нага і пад.)

Беларускі язык гаспадарсьцвены й літаратурны ў Вялікім Княстве Літоўскім. Слаўная пара беларускага языка (стаг. XIII - XVI).

Стаўшыся апычонам, беларускі язык, падобна як і іншыя языкі, быў даўгі час адно языком народным, гэта значыцца, што ня было ў ім літаратуры. Прымо хрысьціянства ў канцы X стагодзьдзя спачатку мала зьмяніла ў гэтай справе, бо, як і ў іншых народаў, языком літаратурным стаўся язык багуслужэбны, каторым у Беларусі быў язык царкоўна-славянскі або наکش кажучы старабаўгарскі. Адно з XIII стаг. захавалася шмат памяткаў, пісаных у мове беларускай. Паходзяць яны галоўна із земляў Полацкай і Смаленскай. Буйное й дэмакратычнае грамадзкае й політычнае жыццё ў гэтых гаспадарствах прыяла ў іх раньняму вызваленьню ад царкоўна-славянскіх уплываў у языцэ. А даўгая пара культурнай працы ў беларускім языцэ народным паслужыла прыгатоваю да таго, каб у стаг. XIV ён стаў языком літаратурным і гаспадарсьцвеным у новым задзіночаным гаспадарстве беларускім, ведамым у гісторыі пад назовам Вялікага Княства Літоўскага. Асноваю даўнейшага беларускага языка літаратурнага сталіся гаворкі паўднёва-полацкія, будучыя адначасна гаворкамі ўсходнімі ў цэнтральным дыялекце

было адлучана ад такога-ж аканьня заходне-беларускага аканьня дысыміляцыйным.

Але аднолькавасьць першых двух аканьнеў можна было высьніць толькі іх аднолькавым паходжаньнем, што ў сувязі зь весьцяй кіеўскага летапісца прынукала Вяцічаў, а за імі й Радзімічаў выводзіць із заходу Беларусі. А калі ў 1927 г. П. Растаргуеў у сваёй монографіі „Северско-белорусский говор“ паказаў, што северскае аканьне недысыміляцыйнае, дык менаваная перагародка паміж аднолькавым беларускім аканьнем шчэзла і няма жаднай прычыны Вяцічаў і Радзімічаў ня лічыць спачатным насяленьнем на іх гісторычных сялібах. Згодна з такім раскладам аканьня трэ́ было - б з гледзішча гістарычнага беларускую мову дзяліць на нарэчча паўночнае (дысыміляцыйнае, крывіцкае) і на паўднёвае (недысыміляцыйнае, паходзячае ад усіх іншых беларускіх плямёнаў).

⁴⁾ Растаргуеў П., Северско-белорусский говор. Пецяярбург 1927. У гэнай працы Растаргуеў канчальна даеў, што Севяране былі беларускім племенем. Гэную працу я зрэфэраваў у варт. „Севяране — беларускае-плямя“ („Калосье“ . Вільня 1935).

беларускім.¹⁾ Гэта цяпер гаворкі паветаў Дзісенскага, Браслаўскага, Лепельскага, Дрысенскага, часткава Полацкага, Сянскога, часткава Аршанскага і часці паветаў іншых.

Старабеларускі язык літаратурны быў вельмі скрысталізаваны, ён меў ладную колькасць граматычных а на т слоўных нормаў. Нягледзячы на гэта ў далейшай сваёй гісторыі ён паддаваўся ўплыву асобных беларускіх дыялектаў народных, што адбіваліся на яго часцях незанормалізаваных. Гэтак у канцы стаг. XV і ў першай палавіне XVI робяць на яго ўплыў беларускія гаворкі паўночна-ўсходнія²⁾. А калі ў II-й палавіне XVI стаг. Маскоўшчына пусташыць паўночна-ўсходнюю Беларусь, на літаратурны язык пачынаюць уплываць гаворкі заходнія цэнтральнага беларускага дыялекту³⁾. У пазнейшыя часы ня вылучаны ўплыў беларускіх гаворкаў паўднёва-заходніх (Слонім, Ваўкавыск, Горадзен)⁴⁾.

Старабеларускі літаратурны язык быў языком гаспадарска-вядомым на прасторы ўсяго Вялікага Княства Літоўскага, значыцца ў вядомую пару (канец стаг. XIV і першая палавіна XV.) ад мора Балтыцкага да Чорнага, ужываўся як абавязкавы ў усіх урадах, судах, у законадаўстве ды панаваў на двары вялікіх князёў. Быў ён адначасна моваю асвятчальных клясаў бяз розніцы нацыянальнасці, знаныцца не адно беларускіх, але такжа літоўскіх і ўкраінскіх. Мала гэтага, ён перайшоў гаспадарска-вядомыя граніцы, бо ўжываўся ў Галічыне і нат на дварох гаспадароў малдаўскага й валоскага. Дык няма дзіва, што ён стаўся моваю дыплёматычнай на ўсходзе Эўропы. Быў багаты і ўсебакова выраблены.

Варта зацеміць, што нячысленыя беларускія мусульмане, спачатна рознага паходжання, пазней этнографічна й этнолігічна засыміяваныя Беларусамі ня толькі гаманілі між сабою пабеларуску, але такжа ўжывалі беларускі язык як богаслужэбны ў сваім царкоўным жыцці (у мэчыцях). Асталася з гэных часоў ладная рэлі-

¹⁾ Глянё у „Balticoslavica II., бач. 389. мая рэцэнзья працы Стангавай (Stang Chr. S.) „Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürtentums Litauen“.

²⁾ Там-жа, бач. 390.

³⁾ Там-жа, бач. 392.

⁴⁾ Там-жа 393.

гійная літаратура мусульманская ў языццэ беларускім, але не ў літаратурным, а ў народным¹⁾.

Жыды спачатна прыбывалі ў Беларусь з Усходу і мусілі гукі языкамі краёў, з каторых эмігравалі. А далей яны прынялі язык беларускі. Яны пісалі ў языццэ беларускім літаратурным. Захаваліся пераклады з XV стаг. на беларускі язык Сьвятога пісьма старога дэстамэнта, зробленыя Жыдамі і прытарнаваныя да ўжывання ў сынагогах ды іншыя творы, прыкладам ладне жыдоўскіх песьняў набожных.²⁾

П р а в а п і с. У стара-беларускім языццэ літаратурным быў правапіс царкоўна-славянскі, гэта зн., што ў словах і хормах беларускіх беларускія гукі перадавалі так, як у языццэ царкоўна-славянскім. Прыкладам: замест беларускіх дз, ц, ў пісалі д, т, л (дѣти, волкъ), а вымаўлялі дз, ц, ў (дзеці, воўк); замест а, паўсталага з о пісалі о (голова), а вымаўлялі а (галава) і да г.пад.³⁾. Гэты правапіс дастаў беларускі язык у спадку ад пары папярэдняй, калі Беларусы пісалі адно пацаркоўна-славянску.

Памалу гэты правапіс мяняўся, тарнуючыся ў ладнай меры да вымовы беларускай. У II. пал. XVI. стаг. ня пісалі ъ і ъ, вельмі часта пар. ж, ч, ш, щ, ц пісалі ы, гук (лацінская літара) перадавалі пераз кг і г (грунт), а па мяккіх сугуках перадавалі пераз е (паметъ, месец), ведама, пісалі у замест царкоўна-славянскага вялікага юса; ня пісалі, ведама, такжа ъ, ь там, дзе яны перайшлі ў о, е. Просьле гэтулькіх зьменаў правапіс запраўды стаўся ўжо беларускім, хоць вельмі недасканальным, паўсталым на грунце правапісу царкоўна-славянскага.

Н а з о ў старабеларускага языка літаратурнага розніўся ад цяперашняга, а вымова ня была аднолькавая на ўсім прастору ягонага пашырэння. Беларусы звалі яго заўсёды „рускім“. Украінцы таксама беларускі язык лі-

¹⁾ Станкевіч Я. — Беларускія мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом Вільня 1933.

²⁾ Глянё такжа маю зацёмку „Жыдоўскія рэлігійныя песьні пабеларуску“ („Гадавік Беларускага Навуковага Тав“ кн. I. Вільня 1933, бач. 185).

³⁾ Цікаўна, што Славенцы й цяперка пішуць пога, буѣ, хоць вымаўляюць пага, буѣ і пад.

таратурны звалі „рускім” і ўважалі яго за свой собскі. У гэтым праяўляўся беларускі асыміляцыйны ўплыў. Тое самае трэба сказаць аб асьвячонай клясе літоўскай. Літоўская інтэлігенцыя, чытаючы пабеларуску, вымаўляла зусім так, як Беларусы. Украінцы часткава вымаўлялі пабеларуску, часткава паўкраінску. Прыкладам **п и с а т и** Украінцы маглі вымаўляць і пэўне вымаўлялі **п ы с а т ы**, але **в о л**, **к о л**, **н е д е л я**, **б е з н а ш е е** (кнігі і пад.) і пад. не маглі прычытаць паўкраінску. Дзеля таго Ёўкраінцу народны язык беларускі і літаратурны «рускі» ня быў тым самым. Народны язык беларускі Ёўкраінцы звалі літоўскім. Палякі звычайна беларускі язык—літаратурны й народны — звалі рускім і адно напару літоўскім. Затое ў Маскоўшчыне беларускі язык, як літаратурны, так і народны звалі літоўскім. Трэба зацеміць, што з гледзішча нацыянальнага Беларусы ў гэтую пару звалі сябе Ліцьвінамі, гэтак жа нас звалі ўсе нашыя суседзі, але з гледзішча рэлігійнага Беларусы ўсходняга абраду заўсёды зваліся Русінамі.

Беларускія мусульмане пісалі свае рэлігійныя кнігі альфавітам арабскім, а пішучы беларускай моваю народнай, вырабленага правапісу ня мелі, але пісалі фонэтычна падле мясцовай вымовы асобных аўтараў. Як і Беларусы хрысьціяне, ужываны імі язык звалі рускім.

Упадак старабеларускага языка літаратурнага (стаг. XVII — XVIII.).

Старабеларускі язык літаратуры быў гаспадарсьцвяным у Вялікім Княстве Літоўскім да канца XVII стаг. (да 1697 г.), а літаратурным астаўся такжа ў стэг. XVIII. Але ўпадак яго пачаўся ўжо ў канцы стэг. XVI. Наўперад ён запсаваўся на прастору ўкраінскім па Люблінскай вуніі, бо, як Украіна адыйшла да Польшчы, апынуўся ён на землях украінскіх адарваным ад свайго матчынага пня ў Беларусі. У стане яшчэ горшага ўпадку быў ён на Ёўкраіне ў наступным стагодзьдзі, у той час як на прасторы Вялікага Княства Літоўскага, хоць упадаў, але быў яшчэ нішто сабе, асабліва ў творах арыгінальных. Аднак у стэг. XVIII. таксама ў сваёй бацькаўшчыне наш літаратурны язык чыста ўпаў. Сталася гэта з прычыны політычнага й культурнага ўпадку народу беларускага.

Беларускі народны язык у стэг. XVI — XVIII.

Якая ж была доля ў гэтую пару беларускага языка народнага? І тут доля языка была аднолькавая з доляю народу і дзеля таго падобная да долі языка літаратурнага. Мы бачылі які вялізарны прастор займаў беларускі народны язык у IX—XV стаг. Вялікі князь Альгерд (1345—1377) просьле свайго паходу на Маскву ўстанавіў із Маскоўшчынаю граніцу, каторая абыймала на ўсходзе ўсе беларускія землі. За вялікага князя Вітаўта (1392—1430) ўвесь прастор беларускага языка быў у вадным беларускім гаспадарстве, каторым было Вялікае Княства Літоўскае, бо тады навет Пскоўшчына й Цьвершчына прызнавалі над сабой уладу беларускага валадара. Але за якісь час па Вітаўту Пскоўшчына была ўтрачана і адгэнуль падпала пад асыміляцыйны ўплыў спачатку Вялікага Ноўгараду, а паслей Масквы. Ёгайлавічы, уцягнуўшыся ў політыку на заходзе, недаволі зварочавалі ўвагі на ўсходнія граніцы свайго бацькаўскага гаспадарства. Гэта дало магчымасьць Маскве памалу, але сыстэматычна адрываць ад беларускага гаспадарства спачатку землі вяціцкія, паслей і часьць крывіцкіх на ўсходзе (Гжацк, Вязьма і інш.), а на т северскіх (Пуціўль, Трубчэўск). Адрываныя часьці ад беларускага гаспадарства гэтыя землі пад цэнтралістычным уплывам Масквы маскаліліся. У XIX стаг. вяціцкія землі былі ўжо чыста маскалены, адно асталіся чысьленыя сьляды ў мове, сьведчачыя аб яе спачатнай беларушчыне. Усходнія часьці крывіцкіх і северскіх гаворкаў захавалі праўда свой характар беларускі, але паддаліся насланеньню мовы маскоўскай, творачы гэтакімі спосабам, як завуць расейскія філёлёгі, гаворкі пераходныя на аснове беларускай і пазьнейшым насланеньням маскоўскім. Граніца цэтых гаворкаў із гаворкамі маскоўскімі цяпер праходзіць па ўсходняй граніцы былой губэрні Смаленскай ды адразу да беларускага прастору большую частьць б. губэрні Калускай. У гэтакім-жа стане ёсьць гаворкі Пскоўшчыны і часьці Цьвершчыны.

На заходзе па Люблінскай вуніі (1569) адыйшла да Польшчы невялічкая частьць беларускіх земляў. Дзеля таго пад уплывам польскім граніца беларускага языка там адсунулася крыху на ўсход, а на астальных беларускіх землях Польшчы („Кароны“) беларуская мова падпала пад некаторы ўплыў мовы польскай (у пав. Аўгустоўскім і Беластоцкім), а ў пав. Бельскім яшчэ й украінскай.

У часе знаходу Татараў у XIII стаг. севяранскія Беларусы на паўдні ад Дзясны часткава пасунуліся на поўнач, а часткава былі знішчаны. Пасьлей, у XVII стаг. прастор іх заняла ўкраінская колёнізацыя з правага боку Дняпра. Далей у часе ўкраінскай гэтманшчыны на Правабярэжжы мова часьці Севяран, а пайменна займаючых прастор ля Дзясны з паўдня, а навет часткава на поўнач ад Дзясны, падпала ў ладнай меры пад уплыў мовы ўкраінскай, творачы гаворкі пераходныя. На прасторы северскім чысты беларускі язык астаўся ў павеце Горадненскім, у часьці Ноўгарад-Северскага, у Новазыбкаўскім, Старадубскім, Мглінскім, Сурашскім і ў часьці Трубчэўскага.

У XVII стаг. ў часе казацкіх войнаў быў зроблены некаторы ўплыў украінскі на беларускія гаворкі палескія. Уплыў гэты паўтараўся ў XIX стаг., ідучы ад адраджэнскага руху ўкраінскага за пасярэдніцтвам прыхаджых з Украіны раз'ездных хораў, тэатру ды шыраных народных песеньнікаў украінскіх, бо адраджэньне ўкраінскае пачалося шмат раней за беларускае. Уплывы ўкраінскія прывозілі такжа беларускія работнікі, выяжджаючыя ў шахты Данецкія і ў іншыя ўкраінскія мясцовасьці.

Даўнейшая граніца беларускага языка зь літоўскім, латышскім і эстонскім не змянілася.

Вышэй былі вылічаны страты так сказаць горызонтальныя, каторыя меў беларускі язык на сваіх шырокіх „украінах“ (паграніччу). Але ў XVII—XVIII, а нат XIX стаг. меў ён такжа балючыя страты стацыявыя. Пайменна: першыя перасталі ім гукаць (гаварыць) беларускія магнаты, а далей і звычайныя панове. Пры беларускім языццэ асталося сялянства, мяшчанства й шляхта (засьцянкавая); апошнія яшчэ ў XIX і XX стаг. што раз балей з аднаго боку палячылася (шляхта каталіцкая), а з другога маскалілася (праваслаўная).

У XVII і XVIII стаг. пад уплывам іміграцыі (прыезду) ў Беларусь Жыдоў нямецкіх Жыды беларускія перасталі ўжываць міжсобку беларускі язык. Яго замяніў язык (званы нярэдка жаргонам), паўсталы ў Жыдоў на грунце мовы нямецкай. Адгэнуль беларускія Жыды карыстаюцца беларускай мовай адно ў зносінах ізь Беларускімі.

Паўстаньне новага беларускага языка літаратурнага.

У стаг. XIX, а навет у канцы XVIII даўнейшы беларускі язык літаратурны быў ужо забыты. Дзеля таго ў першай пары нацыянальнага адраджэньня беларускія пісьменьнікі не маглі сіляць (чэрпаць) із даўгавечных запасаў ягоных. Дык пісалі ў языццэ народным. Нягледзячы на стараньні даць сваёй мове рысы агульнабеларускія, была гэта спачатку беларуская мова мясцовая тых аколцаў, з каторых паходзілі асобныя пісьменьнікі. Адно ў пачатку XX стаг. пры шыршай літаратуры беларускай паўстае новы беларускі язык літаратурны. Можна ўважаць, што асноваю яго сталіся гаворкі заходня цэнтральнага дыялекту беларускага з прымешкай некаторых асабліваўцаў беларускіх гаворкаў паўднёна-заходніх.

Прыпомнім сабе, што асноваю старабеларускага языка літаратурнага быў той самы дыялект цэнтральны, адно ў сваіх гаворках усходніх.

Справа альфавэту. У часе прыйма хрысьціянства ў X стаг. зьявілася ў Беларусі літаратура пісаная тым самым альфавэтам (літарамі), што мы й цяпер бачым у царкоўнаславянскіх кнігах, з каторых духавенства моліцца ў царкве. З часам гэны альфавэт стаў звацца кірыліцаю, аднак ня выдумаў яго сьв. Кірыла¹⁾, але ў X стаг. адзін із вучанікаў ягоных, выкарыстаўшы дзеля гэтага альфавэт грэцкі.

Даўгі час кірыліца ўжывалася ў Беларусі бязь зьменаў. Але яна была цяжкая да пісаньня, бо хорма ейных літараў адзначалася шмат якімі выкрутасамі. Дзеля таго пасьлей вырабілася пісьмо прасьцейшае, званае скоропісьсю, што йснавала побач ізь пісьмом характару старшага.

Нацмелены скоропісьсю кірунак выкарыстаў у пач. XVIII стаг. беларускі наўчоны, Гальяш Капіевіч-Капіевскі. Ён, зрэфармаваў

¹⁾ Сьвятыя Кастанцін-Кірыла і Мэтод былі славянскімі апосталамі ў IX стаг. Першы зь іх выдумаў славянскі альфавэт, званы сьпяраша кірыліцаю, а пазьней глаголіцаю. Глаголіцу й цяпер ужывае ў літургічных кнігах часьць каталіцкіх Харватаў.

кірыліцу, прыблізіўшы яе да альфавэту лацінскага. Рэформа Капівічава была вельмі ўдалая, дзеля таго яе прынялі ня толькі Беларусы, але й усё тая Славяне, што дагэтуль карысталіся кірыліцаю старой, не рэформаванай (Украінцы, Баўгары, Сэрбы, Маскоўцы). Капівіч-Капівіўскі зрабіў сваю рэформу жывучы ў Голяндзі. У тым часе жыў у Голяндзі і маскоўскі цар Пётра I. Ён так сама ацаніў рэформу беларускага наўчонага і ўказам увёў зрэформаваны Капівічам альфавэт у сьвецкія, ці накш цывільныя (у Маскалёў з баўгарскага — гражданскія кнігі¹⁾). Дзеля таго зрэформаваная кірыліца стала ў Маскоўшчыне звацца гражданкаю. Назоў гэты ня правільны. Справядлівасьць вымагае, каб у назове рэформаванай кірыліцы адбівалася нацыянальнасьць яе рэформатара, павінна яна звацца беларускім альфавэтам. І пагатоў самі Беларусы павінны яе гэтак зваць.

Зь беларускім адраджэньнем беларускі альфавэт яшчэ крыху ўдасканальніўся, пайменна ў XIX стаг. ўведзена была літара „ў“ і аддалена ш, бо ў беларускім языцце аднаго гуку ш няма, а ё два гукі шч, а ў XX в. літара „и“ ўсюды была заменена літараю „і“, каторая й даўней часткава ўжывалася. Літара „и“ была аддалена з гледзішча практычнага.

Каб завяршыць рэформу Капівічаву, трэба было „й“ замяніць літараю „ј“ (значыцца пісаць „свој“, а ня „свой“ і пад.) ды замест е, ё, ю, я па самагуку пісаць je jo, ју, ја, пакідаючы е, ё, ю, я па сугуках. Прыкл.: С я с т р а Ј а з э п а ч ы т а ј е м а ј у к н і г у. Гэта даўно зрабілі Сэрбы. Гэта й паставіла Навуковая Конфэрэнцыя ў Менску ў 1926 г., але чужая воля (маскоўская) не дазволіла правесці гэтак рэформы ў жыццё. Літары „і“ адпавядае „ј“, а ня „й“. Апрача таго „ј“ выразнейшая ў чытаньню і практычнейшая (меней займае месца) ў пісаньню й у друку.

Традыца старабеларускага літаратурнага языка натоўкі была забыта, што калі ў XIX стаг. пачалося адраджэньне беларускай літаратуры, дык пісьменьнікі ў сваім рэлігійным жыцці не звязаныя зь беларускім альфавэтам, значыцца пісьменьнікі каталікі, сталі пісаць лацінкаю (пачаў імі іншыя беларускія пісьменьнікі

¹⁾ У багаслужэбных кнігах усюдых дагэтуль асталася кірыліца не рэформаваная.

пісалі альфавэтам беларускім). У 1910 г. рэдакца „Нашае Нівы“ абясцціла апытаньнік, каб разьвязаць справу, які альфавэт маюць Беларусы агульна ўжываць. Пытаньне было разьвязана на карысьць альфавэту беларускага. Апрача вельмі важнага момэнта гісторычнага за літарамі беларускімі прамаўляе яшчэ тое, што на ўсходзе (Смаленшчына і інш.) лацінцы немагчыма было-б пашырыць, а на захадзе беларускі традыцыйны альфавэт мае яшчэ значэньне нацыянальна-абароннае.

Нягледзячы на вышказанае і лацінка часткава ўжываецца ў беларускім друку і будзе ў гэткай меры далей ужывацца, бо апрача праваслаўных Беларусаў ё яшчэ каля 3 міль Беларусаў каталікоў, каторыя часткава ня ўмеюць беларускага альфавэту, а часткава з прычыны несвядомасьці пад чужым уплывам і ня любяць. Дык добра, што Беларусы сабе лацінку зрэформавалі, прыняўшы навуковыя значкі для літараў, адпавядаючых беларускім ў, ч, ш, ж, (значыцца ўжываюць ў, ч, ш, ж), ды замяніўшы нямецка-польскае w на v. Лацінцы ня можна зваць альфавэтам польскім, запраўды яе назоў беларуская лацінка.

Дзейнікі ўплываючыя на літаратурныя языкі. Ня праўда, што нормы літаратурнага языка вытварае вылучна літаратура. Гэтак бывае тады, калі, як гэта было ў Маскоўшчыне, грамадзянства астаецца бяздзейным пры тварэньні літаратурнага языка. У прыпадку адваротным у тварэньню літаратурнага языка большае або меншае ўчасьце прымае дзейнік грамадзкі й навуковы. Прыкладам у Чэхіі й Літве два апошнія дзейнікі бязумоўна пераважалі. Можна сконстатаваць, што навуковы й грамадзкі дзейнік заўсёды пануюць там, дзе нацыянальны язык перажыў упадак і паддаўся ў большай або меншай меры ўплывам языкоў чужых. На беларускім грунце роля навуковага й грамадзкага дзейнікаў была ня меншая, як літаратурнага.

Роль літаратуры. Ужо ў XIX стаг. паміж беларускімі пісьменьнікамі (Багушэвіч — Абуховіч) вядзецца спрэчка аб тым, які мае быць беларускі язык літаратурны. Але, наагул кажучы, нават у пачатку XX стаг. беларускія пісьменьнікі ня вельмі рупіліся аб вырабленьні беларускага языка літаратурнага. Калі не казачь аб меншых, дык Кастанцін Міцкевіч (псеўдонім Якуб Колас), як фотографуе жыццё й тыпы, так сама й мову і нічога ня ўжывае такога, чаго не пачуў у дадзеных абставінах. Самастайнейшы

быў Ян Луцэвіч (псэўдонім Янка Купала), але й ён над вырабленьем літаратурнага языка блізу не працаваў. Затое шмат рупіцца аб літаратурным языцэ поэта-эмігрант, узгадаваны ў Маскоўшчыне Максім Багдановіч, але з тае прычыны, што ня знаў беспасярэдне мовы народнай, уплыву на літаратурны язык не зрабіў жаднага. Мова твораў ягоных, нягледзячы на дасканальную хорму, горшая за мову іншых поэтаў. Ня тое Максім Гарэцкі. Гэты мову свае мясцовасьці знае добра і рупнасьць ягоная аб вырабленьні беларускага языка літаратурнага пакінула ладны сьлед у гэтым языцэ.

Наагул аднак перад сусьветнай (сьветнай) вайной у гэтай галіне балей здзеіла публіцыстыка. Нельга такжа абмінуць моўчыкам уплыву мовы корэспандэнтаў, што з розных куткоў Беларусі пісалі ў беларускія часопісы.

У часе паваенным трэба з прызнаньням аднесьціся да рупнасьці аб культуры літаратурнага языка ў пісьменьніка Станіслава Грынкевіча.

Ад якогась часу выдатнае значэньне ў вырабленьню літаратурнага языка мае ў радавай Беларусі група пісьменьнікаў на чале з Касянком (псэўд. М. Зарэцкі) і Лыньковым. На заходніх беларускіх землях ім адпавядае Аўгень Скурка (псэўд. Максім Танк). Мова гэтых пісьменьнікаў, як і вышмэнаванага Гарэцкага, ня толькі беларуская падзяля сваіх словаў, але такжа дзяля арыгінальнага беларускага стылю й фразэлёгіі. Зразуменьне арыгінальнасьці языка беларускага лучыцца ў іх із знацьцём мовы народнай, уменьням выкарыстаць яе багацьці ў літаратуры ды высокім мастацтвам твораў. Апошні мамэнт відавочна палягчае ім стараньні аб культуры языка літаратурнага.

Навуковы й грамадзкі дзейнік. Слоўнікі. Пераходзячы да навуковага й грамадзкага дзейнікаў, прыймаючых учасьце ў хормаваньню новага беларускага языка літаратурнага, трэба найпервей успомнець аб аўтарэх слоўнікаў. Першым аўтарам слоўніка беларускага ў новых часох ёсьць Ян Чачот, прыхільца Адама Міцкевіча. У сваім зборніку народных песьняў беларускіх, выданых у Вільні ў 1846 г. пад наз. „Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny w towie ludu krewickiego” ён надрукаваў на колькідзясяцёх бачынах слоўнічак беларускі. Гэта слоўнічак кароценькі, але добры, чаго ня можна сказаць аб граматычных разважаньнях аўтаравых у перадмове да таеж кніжкі. Выдатная роля была вялікага слоўніка

беларуска-расейскага Я. Насовіча з 1870 г. У ім багаты матар’ял, каторым ня цяжка карыстацца знаючаму беларускі язык. Некаторае значэньне мелі слоўнічкі „Маскоўска - беларускі” і „Беларуска - маскоўскі” (абодва ў Вільні 1921 г.) братоў М. й Г. Гарэцкіх. Але няўдалы „Расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік” Вячаслава Ластоўскага, выданы ў Коўні 1924 г. Аўтар ляік у языкаведзе, пры гэтым вельмі суб’ектыўны. Забраны матар’ял ён выдаў ненавукова, друкуючы пры тым жа разам бяз жаднага выдзяленьня словы ім нова-ствароныя. Ад гэтага слоўнікам Ластоўскага цяжка карыстацца. Добры „Батанічны слоўнік беларуска-польска-расейска-лацінскі” Зоські Верас (у Вільні 1924). Бескарысны „Падручны беларуска-польскі слоўнік” Б. Друцкага-Бадбярэскага, выданы ў Вільні 1929 г. З прычыны цяжкіх варункаў працы ў радавай Беларусі мае шмат заганаў „Беларуска-расійскі слоўнік” М. Байкова і С. Некрашэвіча, выданы ў Менску ў 1925 г., як там жа выданыя слоўнічкі тэрмінолёгічныя.

Я з ы к а в е д н і к і. Зь языкаведнікаў беларускіх найбалей ведамы Яўхім Карскі. Дык ня можна аб ім гэтта ня ўспомнець. Нягледзячы на некаторую зьверхнасьць і русыфікацыйную тэндэнцу ягоных працаў навуковых, значэньне яго дзяля навукі языка беларускага было ладнае. Яно праявілася ў павялічэньні ў языкаведзе славянскай значэньня студыяў языка беларускага, у вадваяваньні — нягледзячы на ўсё — лепшага месца беларускаму языку ўрадзіме славянскай, а наўперад у прызнаньні й абароне беларушчыны гаспадарсьцэвага й літаратурнага языка Вялікага Княства Літоўскага. Але Карскі выходзіў ізь мітычнай суцэльнасьці „прарускай” і імкнуўся да адзіноства „рускага” ў сваіх працах. Дзяля таго ён ані не памог у тварэньню новабеларускага языка літаратурнага.

Першую беларускую граматыку напісаў у 1846 г. этнограф Шпілеўскі. Ён здаў яе ў Расейскую Акадэмію Навук, але яна надрукавана ня было.

Да ўнормаваньня асаблівасьцеў літаратурнага языка прычынілася ў сваім часе нішто практычная граматыка Браніслава Тарашкевіча, выданая першы раз у Вільні ў 1918 г. Нажаль, Тарашкевіч, скончыўшы ўнівэрсытэцкія студыі, не працаваў далей у языкаведзе, дзяля таго значэньне яго дагэтуль абмежылася мэнаванай граматыкаю.

Можна казаць толькі аб значэньню мясцовым—у Менску — граматыкі й правапісу Язэпа Лёсіка. Ня мае ніякага значэньня „Беларускі правапіс“ Радаслава Астроўскага.

З прызнаньням трэба ацаніць працы Растаргуевы ды людзей, на‘т не адумаслоўцаў, што працуюць у галіне беларускага языка, кіруючыся ягонымі парадкамі, як прыкл. Палявоя.

Дзеля сваіх русыфікацыйных тэндэнцыяў проста шкодны Воўк-Левановіч.

Навуковая канфэрэнца ў Менску 1926 г. ў справе рэформы правапісу (а запраўды й граматыкі практычнай), нягледзячы на свае заганы, стаяла на добрай дарозе, але пастановы ейныя не маглі быць ужыццёўлены, а працы ведзены далей з прычыны забарону Масквы.

Напасьледак, думаю, што й мая скромная праца ў гэтай галіне прычынілася крыху да культуры беларускага языка літаратурнага.

Дзейнік навуковы й грамадзкі падалі сабе руцэ ў супольных зборках, пасьвячоных чысьціні беларускага языка, што былі ў працягу апошніх колькіх год. У менаваных зборках прыймаюць учасьце жывучыя ў Вільні Беларусы, што тым ці іншым спосабам уплываюць на хормаваньне беларускага языка літаратурнага, значыцца языказнаўцы, пісьменьнікі, публіцысты і пад. Пастановы зборкаў пакуль што часткава выданы ў кніжцы „Як правільна гаварыць і пісаць пабеларуску“, Вільня 1937.

Напасьледак, трэба наагул сконстатаваць, што новы беларускі язык літаратурны ня толькі ёсьць, але разьвіваецца, дасканальніцца а ў сваіх балей пераборлівых галінах ён дзіўна арыгінальны, багаты й харошы. Дык няма сумлеву, што ён пераможа ўсе перашкоды, стаўленьня—часта сілком—яму на дарозе, як, прыкладам, праведзеная ў 1933 г. Масквою ў радавай Беларусі русыфікаца практычнай граматыкі беларускай.¹⁾

Яшчэ колькі словаў аб цяперашняй беларускай мове народнай. Побач із нацыянальным усьведамленьнем беларускае насяленьне ня толькі яе любіць, але й шануе. Дзеля таго робіцца яна адпартнейшай на асыміляцыйныя ўплывы, а часта бывае проста непераможная, нягледзячы на тое, што асыміляцыйныя пляны праводзяцца бязуважна, сілком.

Др. Я. Станкевіч.

¹⁾ Гл. Станкевіч Я.: Зьмена граматыкі беларускага языка ў БССР. Вільня 1936.

(Lithuani) linguam propriam observant. Verum quia Rutheni medium fere ducatum incolunt, illorum loquela, dum gracilis et facillior sit, utuntur communius.

Пераклад гэтага на беларускую мову:

(Ліцьвіны) маюць собскую мову, але дзеля таго што Беларусы займаюць блізу сярэдзіну княства, іх мова, як харошая й лягчэйшая, агульна ўжываецца.

Z „Oratio Erasmi Vitellii praepositi Viliensis... 1501 году (Thelner: Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, II (Romae, 1861), 278.

А пісар земскі маець паруску, літарамі й словы рускімі ўсі лісты, выпісы й позвы пісаці, а ня іншым языком і словы. Зь Літоўскага Статуту 1588 г., бач. 122.

Яка адзін сэнатар рымскі другога штрафаваў, што права айчыны свае ня ўмеў, так кожны абывацель годны ёсьць наганеньня, каторы вольнасьцю хваліцца, а праў сваіх умеці й разумеці ня хочаць, каторым правам усю вольнасьць сваю абвараванай маець. А есьлі катораму й народу ўстыд праў сваіх ня ўмеці, пагатоўе нам, каторыя ня обчымыя языком, але сваім уласным правам сьпісаныя маем і кожнага часу, чаго нам патрэба ку адпору ўсякае крыўды ведаці можам.

З прамовы на Сойме 1588 г. Канцлера Вялікага Княства Літоўскага, Льва Сапегі, з прычыны выданьня Літоўскага Статуту 3-яе рэдакцы.

Наша мова для нас сьвятая, бо яна нам ад Бога даная... Шмат было такіх народаў, што страцілі наперш мову сваю, так як той чалавек перад скананьнем, катораму мову займе, а потым і зусім замерлі. Не пакідайце-ж мовы нашай беларускай, каб ня ўмерлі!

Пранціш Багушэвіч
(у перадмове да „Дудкі беларускай“).

Гэй, ты маці, родна мова,

Гэй, ты звон вялікі, слова,

Звон магучы,

Звон бліскучы,

З срэбра літы,

З златазьбіты,

Загрымі ты,

Загрымі!

А. Гарун.

* * *

Беларуска мова! Твой тон сьпеўны будзіць

Успамін старых гадоў.

Белыя, ціхія ў ёй гамоняць людзі

Мовай хат ясных і лясоў.

Ты краска мёдная ліпова;

Там дзе Славянаў чутна слова,

Жаўранкай звоніць гэта мова,

У шчэбеце мілых слоў.

В. Гамуліцкі,

з польскай мовы пераклаў

А. Стаповіч.

ГАЛОЎНЫ СКЛАД у Беларускай Кнігарні „Надзея“,
Вільня, Астрабрамская вул. 1.

© МІЖНАРОДНАЯ АСАЦЫЯЦЫЯ БЕЛАРУСІСТАЎ

© БЕЛАРУСКАЕ ТАВАРЫСТВА АРХІВІСТАЎ

БЕЛАРУСКАЕ КООПЭРАЦЫЙНА – ВЫДАВЕЦКАЕ
ТАВАРЫСТВА “АДРАДЖЭНЬНЕ” МЕНСК 1992 г

выданьне 2-е заказ 13 наклад 1000